

Riedl Olivér

A hatalom és az állam problematikája a 15–18. századi Oroszországban

Sashalmi Endre monográfiájáról

Sashalmi Endre: *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából*
Budapest, 2020. Dialóg Campus, 143 p.
ISBN 978 963 531 181 1

„A kormányzás ottani módjában Felsőged ne csupán egy nagyon különös, de egy valóban létező formáját méltóztassék látni a zsarnoki államnak.” – ezekkel a szavakkal jellemezte Giles Fletcher diplomata a Moszkvában a 16. század végén uralkodó hatalmi viszonyokat az angol királynőhöz írott levelében. És mintha a levél további részében is az autokrácia Sashalmi Endre monográfiájában adott definíciójának belső logikája mentén ismertetné az ottani állapotokat. Amennyiben – talán megengedhető módon – a drámairodalomból vett analógiával élünk, úgy érezhetjük, hogy a fenti sorok, illetve maga a helyzet az ehelyütt ismertett mű egyfajta expozíciójának tekinthető. Így van ez különösen, ha az európai perspektívára, az összehasonlító jellegű megközelítésre és az eltérő felfogás okán érzékelhető szükség szerű távolságra gondolunk. Természetesen Sashalmi munkája az árnyaltabb logikai összefüggésrendszer, a kitágított időkeret révén és a napjainkra még inkább kiforrott releváns fogalmak birtokában, tisztán tudományos alapon sokkalta differenciáltabb következtetésekre jut a vizsgált problémát illetően.

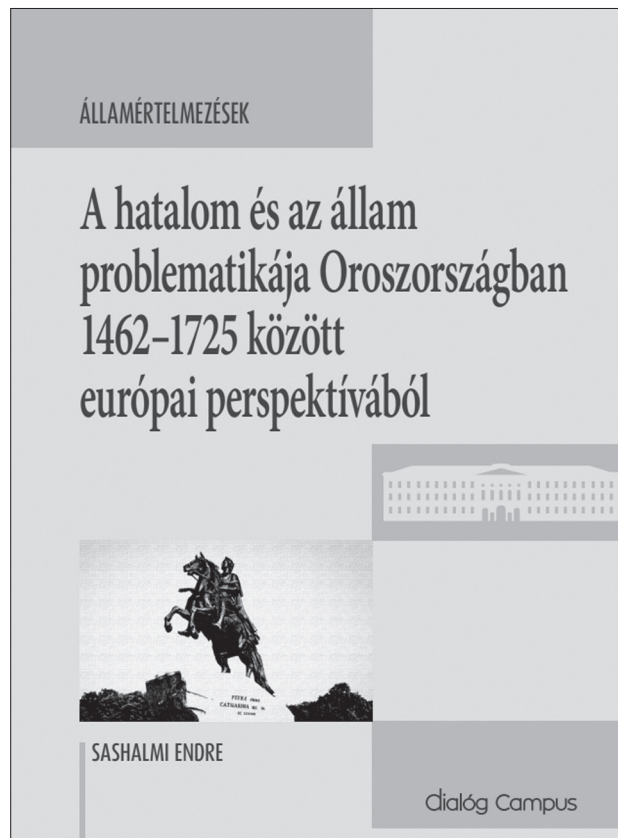
Előbbi benyomásunk még inkább helytállóknak tűnhet, miután a mű az „orosz eszme” értelmezésével foglalkozó, illetve az „orosz államnarratíva” jelentését taglaló részében, Filippov Szergejnek az orosz eszmetörténetet tárgyaló könyvére hivatkozva rámutat arra, hogy az „orosz eszme” egy bizonyos koncepció jegyében tudományos vizsgálódás tárgyává tehető. Noha az vallásos-messianisztikus felfogása, az isteni tervre vonatkozó jóslatok és egyéb, már-már transzcendentális összetevői okán racionálisan nehezen ragadható meg, mélyén mégis az orosz történelem alapvető és reális problémája húzódik, nevezetesen a régió és a Nyugat összetett és ellentmondásos viszonya. Az „orosz államnarratíva” pedig lényegében ebből kiindulva vizsgálja az autokrácia Oroszország létében betöltött szerepét és azt, hogy mennyire lehetséges számára a nyugati politikai modellek követése, intézmények átvétele.

Sashalmi Endre monográfiája a jó kormányzást megalapozni hivatott projekt államelméleti alap kutatása keretében született, azon belül is az *Államértelmezések* című könyvsorozat része. Ennek megfelelően célja elsősorban az orosz államiság kora újkori eszmeiségének vizsgálata.

Komparatív módszere folytán a mű az orosz állam- és hatalomfogalom tárgyalásánál a nyugati keresztény kultúrkörben ekkorra már nagyjából kialakult politikai fogalomkészletet mint viszonyítási alapot helyezi a középpontba. Ezt egy olyan korszakra koncentrálva teszi, amelynek utolsó évtizedeiben, főként Nagy Péter cár törekvései révén, megindult a Nyugat releváns fogalmainak orosz politikai gondolkodás általi átvétele. Eppen ezért figyelembe veszi egyrészt a tény, hogy azoknak Európában történt kialakulása is egy lassú és korántsem egyértelmű folyamat része volt. Másrészt rámutat az egyes fogalmak orosz közegben bekövetkezett átalakulására, helyenként torzulására, továbbá előbbieket determinánsaira. Az elemzés során törekszik a fogalmakat az adott korszakban, illetve régióban fennálló valós jelentésük mentén megragadni. Mindezt – az összehasonlító szemlélet mellett – a források középpontba helyezésével, valamint a művet végig

jellemző aprólékos nyelvészeti, illetve szemantikai elemzés révén éri el.

A kötet előszavában, illetve bevezetésében fentiekben – tehát az alapprobléma vázlatos bemutatásán és a mű céljának meghatározásán, valamint a módszerek ismerte-

tésén – túl kiter a címben szereplő évszámok jelentőségére. 1462-ben került a Moszkvai Nagyfejedelemség élére III. Iván, aki állítólag már nem kért *jarlikot* a tatároktól fejedelmi hatalmának elismerése érdekében, emellett lényegében az ő nevéhez köthető a hatalom autokratikus keretek közti újraértelmezése és az „orosz földek egybegyűjtésének” nagyarányú folytatása. A kronológiai keretnek a mű további részeiben újabb dimenzióit mutatja be Sashalmi. Így utal arra, hogy az 1725-ös évszám nem csupán Nagy Péter halála miatt jelentős, hanem azért is, mert ekkor került középpontba az állam jellege és az államok közti viszonyok kérdése az oroszok számára is. Továbbá az Európa-fogalom éppen ebben az időszakban ment át fontos jelentésbeli változáson és nyert végül új tartalmat. Emellett a modern állam fogalmának európai kialakulása szempontjából is az 1450 és 1700 közötti időszaknak van jelentősége.

Az előszóban utalás történik a Kijevi Rusz, a Moszkvai Fejedelemség, a Moszkvai Oroszország mint államalakulatok, valamint a birodalmi keretek között létező állam kontinuitásának kérdésére, a dinasztia származására mint legitimációs tényezőre, továbbá az orosz jelző alkalmazhatóságára. Ennek során alapos elemzés révén mutat rá a szerző a *russzkij* és a *rosszizskij* jelzők eltérő jelentésspektusaira. Mindezek nyomán már itt hangsúlyozza, hogy Oroszország megnevezése tekintetében a *Rosszija* alak 18. századra datálható állandósulása mellett az alattvalókra alkalmazott *rosszizjanyin* neologizmus is fontos szerepet játszott a személytelen és „népek feletti”, etnikailag semleges államfogalom kialakulásában. Emellett sor kerül az állam megnevezései, illetve az uralkodói titulátúra elemeire utalás révén a fogalomfejlődés állomásainak érintőleges ismertetésére, valamint a mű már ehelyütt rámutat az állam orosz fogalmának (*goszudarsztvo*) személyes jellegére és az ebből adódó monarchikus konnotációra. A bevezetés röviden utal az állam *testként*, illetve *személyként* való, középkori eredetű felfogására, továbbá *aktorként* történő, reneszánsz eredetű megjelenítésére, előbbieken keresztül pedig *metaforikus*, illetve *allegorikus* felfogásának és ábrázolásának jelentőségére, mindezeknek a politikai közösség lojalitása, illetve az állam önreflexiója tekintetében betöltött szerepére. Az ikonográfiával kapcsolatos jelentős fejlemények részletes tárgyalására külön fejezetben is sor kerül.

A könyv első fejezetében magyarázatot kap az olvasó a vizsgált korszak Európa-fogalmára. Sashalmi rámutat arra, hogy a kezdetben a nyugati keresztény kultúrkör kapcsán csupán alternatív jelleggel használt szó miként és milyen folyamatok révén vált a mindennapi beszéd részévé, míg végül a kulturális közösség megjelölése terén kiszorította a korábbi, elsősorban a közös vallásra utaló kifejezéseket. Ennek során szükségszerűen szekularizálódott és politikai tartalmat is nyert, a 18. század elejére pedig már a szuverén államok közösségét jelentette, melyek közt hatalmi egyensúly érvényesült.

Ezzel párhuzamosan kerül sor Európának orosz szemzőgből történő bemutatására. Sashalmi röviden utal az oroszok 18. század előtti viszonylagos érdektelenségének okaira, valamint rámutat arra, hogy ezt követően,

résben az Európa-eszme belső tartalmának ismertetett átalakulása folytán, miképp vált számukra is fontosá az Európához mint közös politikai kerethez tartozás. Olyannyira, hogy a két kontinens földrajzi határának ekkoriban lezajlott megváltoztatása is az oroszokhoz köthető. Egyidejűleg, Nagy Péter svédek felett aratott politikai győzelmét (1709) követően kezdett Európa is már nem mint keleti despotikus jellegű rendszerre, hanem európai hatalomként tekinteni Oroszországra.

A szerző viszonylag részletesen mutatja be Pjotr Pavlovics Safirov 1717-ben született művét mint az első orosz nemzetközi jogi írást, melynek elsődleges célja a svédek elleni északi háború igazságos voltának bizonyítása. A *ius gentium* elvei szerint vívott *bellum iustum*, ennek kritériumai ugyanis a korban kiemelten fontosak voltak a keresztény, civilizált Európához tartozás szempontjából. Safirov műve, emellett, hogy előbbi törekvése mentén Oroszország kulturális hovatartozását hivatott bizonyítani – ennek érdekében már az állam hasznát és a *policiális* (jól berendezett) állam kívánalmát is említi –, Sashalmi szerint azért is kiemelendő, mert az abban érzékelhető, a dinasztikus igénytől a területiális szuverenitás irányába történő elmozdulás szintén jelentős fejlemény a (személytelen) államfogalom orosz kialakulásának folyamatában.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy éppen az európai perspektíváról szóló fejezetben kerül sor – Richard S. Wortmantól kölcsönzött kifejezés, illetve bizonyos mértékig az ő meglátásai nyomán – a már említett „orosz államnarratíva” problémájának tárgyalására. Az állam szemléletére vonatkozó előbbi megközelítést Nagy Péter uralma alatt az a Feofan Prokopovics fogalmazta meg, aki az autokrácia ideológiáját nyugati politikai fogalmak felhasználásával megteremtette. (A könyv az ő személyének és munkásságának külön fejezetet szentel.) Lényege, hogy Oroszország egységének, jólétének és integritásának biztosítékát a kormányzat autokratikus modelljében látja. Ennek nyomán ellenzi az egyszemélyi hatalom bármifajta – akár területi, akár jogi, illetve intézményes – korlátozását, avagy megosztását. A könyv által kiemelt egyik következménye pedig az lett, hogy amikor az orosz történetírás a *goszudarsztvo* fogalmát felfedezte, azt lényegében csupán állam jelentésében vizsgálta, mellőzve a szó egyéb, történetileg szintén releváns aspektusait. Ez pedig az állam szerepének túlhangsúlyozásához vezetett, melynek hatásai az orosz (politikai) gondolkodásban napjainkig érezhetőek.

Ezt követően Sashalmi – a címbeli perspektíva elmélyítése, illetve az orosz viszonyok árnyaltabb vizsgálhatósága érdekében – szükségesnek látja, hogy röviden felvázolja a modern államfogalom európai kialakulásának állomásait. Ennek során először államdefiníciók egyes releváns összetevőit, továbbá ezek alapján egy államstruktúra lehetséges tipológiai elemeit vonultatja fel, jelentős modern kori történészekre történő hivatkozással. Célja ezzel az állam történeti változások mentén történő vizsgálata, valamint a korszak határainak kitapintása, melyben már annak eszméjéről, realitásáról beszélhetünk, eljutva végül modern fogalmához. Ennek alapján

a mű a modern államfogalom születését az 1450 és 1700 közötti időszakra teszi. Rámutat az ún. „szuverén területi állam”, illetve a 14. századra a latin kereszténység területileg szervezett, legfelső hatalom által kormányzott politikai közösségei realitásának jelentőségére. Felvázolja a latin *status* szó népnyelvi változatai (angol *state*, francia *état* etc.) állam jelentésben való használatának kezdeteit, valamint utal a fogalmi tisztázás szempontjából jelentős politikai gondolkodókra. Kiemeli egyebek mellett Jean Bodin *Hat könyv az államról* című művének fontosságát, amely az állam definiálása mellett a szuverenitás fogalmát is meghatározta. Eközben egyértelművé teszi, hogy az adekvát fogalmak „fellelése” után sem volt mindig konzekvens a szóhasználat, maguknál a korabeli szerzőknél sem. Végül néhány olyan történelmi eseményre, folyamatra világít rá, melyek szükségszerűen és végérvényesen elvezettek oda, hogy a királytól többé nem saját státusának fenntartását várta elsősorban a politikai közösség, hanem az állam jó állapotának garantálását. Ez a lojalitás elszemélytelenedését eredményezte, amennyiben az egyre inkább az alattvalók és az állam mint absztrakt entitás (tehát nem az uralkodó) közötti viszonyként vált értelmezhetővé.

A modern állam európai kialakulását tárgyaló fejezetet követően a mű a 18. század előtti Moszkvai Oroszország hatalomértelmezésével foglalkozik. Mint azt Sashalmi megállapítja, ebben a korszakban nem csupán a *goszudarsztvo* állam értelemben való használata hiányzott, valamint – értelemszerűen – a szuverenitás fogalma volt ismeretlen, hanem az állam adott terület feletti személytelen és szekuláris legfőbb hatalomként való értelmezése sem bírt jelentőséggel. A középpontban – miként arra Paul Bushkovitchra hivatkozva rámutat – „a cár morális személyisége” állott. Mindez azt jelentette, hogy a dinasztia- és istenközpontú hatalomértelmezés a múltra koncentrált, az uralkodócsalád isteni kiválasztottságára, melynek útja generációkon át vezet a tökéletességig (utóbbit mindenkor az aktuális cár testesítette meg). Hangsúlyos volt uralkodó és az egyház – a bizánci szimfónia elvének megfelelő – szoros együttműködése. A mű hivatkozik a IV. Iván uralma alatt született *Fokozatok könyvére*; ez afféle krónikaként a maga végleges formájában állítja elénk a hatalomfelfogást. (És nem melleleg már ekkor utal az orosz földek egyetlen uralkodó általi kormányzásának kívánalmára.) Említés történik továbbá a – szintén az egyház által az uralkodóval szemben megfogalmazott – intelmekről. Sashalmi rámutat arra, hogy ezekben sem történt meg az uralkodó személye és hivatala közötti megkülönböztetés – miként az Nyugaton a koronaeszme révén végbement –, és nem is tőle függetlenül létező jogok tiszteletben tartására intették a cárt, pusztán a bűnös és rossz cselekedetektől kívánták óvni. Így formalizált jogi korlátot semmiképp nem jelenthettek. A cár uralma személyes maradt, még a rossz cárral (*mucsityel*) szemben sem volt egyértelmű az ellenállás joga.

A mű az orosz hatalomfelfogást ehelyütt a skolasztikus értelemben vett politikai gondolkodás alapkérdésein keresztül vizsgálja, és a források alapján rámutat arra,

hogy 1700 előtt ezek közül csupán a hatalom eredetére, illetve céljára vonatkozó kérdések fogalmazódtak meg, esetleg annak bizonyos korlátaira történt utalás.

Ezt követően megadja az autokrácia (*szamogyerzsavije*) definícióját, tisztában lévén azzal, hogy a nyugati jog- és intézménytörténeti fogalomkészlet az orosz viszonyokra korlátozottan alkalmazható. Sashalmi szerint az autokrácia olyan tekintélyt és politikai berendezkedést jelent, amely mentes a jogi-intézményes, valamint a jogi-alkotmányos korlátoktól, emellett a közvélemény ítétele alól. Ugyanakkor rámutat arra, hogy az 1700 előtti orosz terminológiában a – főként az egyház által alkalmazott – *szamogyerzsec* (mint az *autokratór* tükörfordítása) inkább az uralkodói hatalom eredetére utalt, és csak később vált hivatalos titulussá. Ekkor a *goszudar* szó volt az, amely – jogi jellege mellett – az uralkodó korlátlan hatalmát érzékeltette.

Itt mutatja be a mű azt a közeget, melyben az autokrácia kialakulhatott. Az amorf társadalmi környezet, a korporációk és a rendi gyűlések (ekként a politikai jogok és önazonosság) hiánya, egyház és állam szoros összefonódása, az uralkodói hatalom egyház általi ideológiai alátámasztása tekinthető Sashalmi szerint ezzel kapcsolatban alapvető tényezőknél. (A sokszor hangsúlyozott bizánci, illetve mongol minták csupán másodlagosak.) Az uralkodó hatalmát sem a politikai önszerveződés, sem intézmények, sem alkotmányos normák nem korlátozták tehát – a szerző álláspontja szerint ez a körülmény kell, hogy alapját képezze a Nyugattal való összehasonlításnak.

A fejezet végén a hatalomértelmezés moszkvai kontextusának, azaz lényegében a kormányzat önmagáról alkotott képének bemutatására kerül sor. Úgy érezhetjük, hogy sajátos „nehézségi erő” vezet bennünket ismét az Isten által inspirált cárhoz, egyben egy olyan hatalomfelfogás kereteihez, amely a nyugati kultúrkörrel ellentétben – Ernst H. Kantorowicz fogalmaival élve – nem vált jogközpontúvá, illetve politikai közösség központúvá. Sashalmi rámutat arra, hogy az oroszoknál nem történt meg a politikai szféra szekularizálódása, az uralkodó *officiumának*, elidegeníthetetlen kormányzati jogainak kialakulása. A cár személyes hatalma mindenek felett állt, mint országa tulajdonosa, az ortodoxia őre, illetve atya jelent meg – Istennel egyetemben. Imázsának építése során megfogalmazódtak ugyan rá vonatkozóan bizonyos elvárások. Ám a kívánatos harmónia „valláserkölcsei” harmónia volt (alkotmányos helyett), és vele szemben a tanácsadás, egyes ügyek megvitatása is – bojárjaival, illetve az európai rendi gyűlés jogi-intézményes jellegzetességeivel nem rendelkező *zemszkij szobor* keretében – kötelezettség volt, nem pedig jog.

A soron következő fejezetek között sajátos logikai egységet teremt annak ténye, hogy a szerző azok releváns fogalmait – a Nyugat és Oroszország közötti összehasonlításra koncentrálna – John H. Shennan munkájából kiindulva vizsgálja. Előbbi, a 17–18. századi Franciaországot és Oroszországot összehasonlító mű a királyi hatalom elemzésének sajátos szempontját választotta. Ennek alapján a királyság három aspektusára (a tu-

lajdonosira, a hivatalra és az isteni jogalap kérdésére) helyezi a hangsúlyt mint olyanokra, amelyek alapvető jelentőségűek az orosz állam- és hatalomfelfogás szempontjából.

Mindenekelőtt Herbert H. Rowen nyomán utal Sashalmi a „tulajdonosi dinaszticizmus” fogalmára, és arra a tényre, hogy az 1450 és 1789 közt tartó időszakban az uralkodók – dacára annak, hogy ezzel párhuzamosan kialakulóban volt azok absztrakt entitásként felfogható, illetve elszemélytelenedett fogalma – mind az államot, mind a politikai közhatalmat mintegy saját, illetve dinasztiajuk tulajdonaként fogták fel, melyeknek az ő érdekeiket kell szolgálniuk. Ennek eredményei lettek a területekért folytatott, illetve az örökösödési háborúk, amelyek a szuverén államok hatalmi egyensúlyán nyugvó Európához elvezettek, így végső soron szintén hozzájárultak az államfogalom fejlődéséhez. (A kötet rávilágít ugyanakkor arra, hogy Nagy Péterig az orosz uralkodókat nem fűzték dinasztikus kapcsolatok az európai uralkodóházakhoz, így azok vetélkedésében sem volt érdekelt az orosz állam – tehát nem érintették az ismertetett, állam- és hatalomfelfogásra gyakorolt hatások sem.) Hangsúlyozza, hogy Nyugaton újra és újra előtérbe került a szemlélet, mely különbséget tett *imperium* és *dominium* között, ennek révén az uralkodó politikai hatalmát elismerve – az orosz felfogással szemben – kiemelte az alattvalók jogait és önálló tulajdonának létjogosultságát. Egyértelműen kirajzolódtak tehát a közjog és a magánjog határai. Az ehhez vezető folyamat Oroszországban szintén csak későn, Nagy Péter uralkodásától vette kezdetét.

A nyugati uralkodói hatalom egyes tulajdonosi jellegzetességeinek ismertetését követően Sashalmi kritikával illeti Richard Pipes koncepcióját, mely szerint a patrimonális felfogás az orosz államnak azt a Nyugattól egyértelműen megkülönböztető sajátossága lenne, amennyiben a 17. század előtt a szuverenitás és a tulajdon elválasztása az oroszoknál hézagosan ment végbe, a *goszudarsztvo* kvázi a cár birtoka volt, és mindenfajta jogi jelleget nélkülözött. Rámutat arra, hogy nem maga a tulajdonosi dinaszticizmus, hanem annak az orosz állam tekintetében markánsnak mondható jelenléte volt a megkülönböztető ismérv. Míg az ellentmondások dacára az állam a 17. század végére Nyugaton alapvető jelentőségű fogalommá vált, arra maguk az uralkodók is hivatkoztak mint saját személyes hatalmukon túlmutató entitásra, addig a cárok „névlegesen univerzális tulajdonlásának” elve Oroszországban ellentmondásossá tette a fejlődést.

A tulajdonosi szemlélet és a hivatal fogalmának viszonyát taglaló fejezet rávilágít arra, hogy ugyan már a 17. század második felében – tehát Nagy Péter reformjai előtt – érzékelhető volt az orosz politikai gondolkodásban egyes nyugati fogalmak átvétele, azonban a jog és a filozófia itteni fejletlensége, az absztrakció, illetve a diskurzus hiánya nem tették lehetővé ezek megfelelő kibontakozását. A cár uralmának meghatározása során végig jellemző volt a vallási elem túltengése, és valóban úgy tekintették, hogy a cár mindennek, még saját alattvalóinak is (legalábbis névlegesen) tulajdonosa. Ez a sa-

játos jogviszony, az uralkodót és az alattvalót összekötő vertikális kapocs – miként azt a könyv kiemeli – fontos szerepet játszott a politikai önazonosság kialakulásában egy cár- és istenközpontú uralmi rendben.

Ezt követően Sashalmi – támaszkodva Oleg Harhorgyin ezzel kapcsolatos komparatív elemzéseire – a *goszudarsztvo* 17. századi fogalmának szemantikai vizsgálata révén nem csupán az államfogalom fejlődésének újabb aspektusaira mutat rá, hanem ezen keresztül veszi górcső alá az uralkodói hivatal elvével (annak oroszországi hiányával) kapcsolatos releváns kérdéseket. Mindenekelőtt ismételt utal a cári hatalom végletesen személyes mivoltára, mellyel kapcsolatosan felhívja a figyelmet a *goszudarsztvo* tekintetében a tulajdonosi jelleg fokozottan hangsúlyos voltára, a jogi vonatkozás hiányára és arra, hogy maga az állam az orosz felfogásban – nyelvi eredete (*goszudar*) révén is – az uralkodó személyének mintegy kivetülése. Ismét említi a fejlődésnek azt a Nyugatra jellemző mozzanatát, melynek során az uralkodóval szemben mindinkább elvárassá vált, hogy a saját státusa (*status regis*) fenntartásakor a királyság jó állapotára (*status regni*) koncentráljon. Mindez elősegítette a személyen túli közfunkció kialakulását, az uralkodó kötelezettségei révén szerepet játszott a szerződéses gondolat fejlődésében, illetve fontos lépés volt az „állam objektívalódása” felé vezető úton. Az oroszoknál ezzel szemben nem alakulhatott ki egy személytelen közhatalom, illetve maga az állam mint entitás egészen a 17. századig nem képezhetette a cári hatalom ellensúlyát. Az elemzés során utalás történik a *goszudarsztvo* egyéb jelentéseire (hatalmi pozíció, uralkodói méltóság, uralkodói tevékenység, hatalom alatt álló terület) is.

A mű a továbbiakban rámutat az 1598 és 1613 közötti, a Romanovok trónra kerülése előtti zavaros időszak (*szmuta*) szerepére, kiemelve, hogy ekkor vált először nyilvánvalóvá a *Moszkovszkoje Goszudarsztvo* uralkodótól független létezésének lehetősége. A prikázok joggyakorlatából vett példákkal, esküszövegekkel, az 1649-es törvénykönyv (*Ulozsenyije*) politikai bűncselekmény tényállására történő kitekintés, illetve egyéb forrásokra való hivatkozás révén érzékelteti a folyamat állomásait, melynek során az uralkodó személye és az állam fogalma egymástól a 18. század elejére lassan elváltak, utóbbi pedig önálló alannyá alakult és fokozatosan elszemélytelenedett. (Az állam és egyház, a vallási és a politikai szféra részbeni szétválására utaló tényezők ismertetésére is sor kerül.) Utalás történik az állam kifejezés jelző nélküli használatára, az állam ügyeinek, ezen keresztül az államérdeknek a felbukkanására, és arra, hogy az apparátus létszámának növekedése milyen szerepet játszott az intézményesülés folyamatában, mígnem az állam – kvázi saját érdekei révén – akár az uralkodóval szembeni kritika eszközüvé is válhatott. A mű már itt érinti azt a kérdést, hogy mindezek milyen keretek között tették lehetővé később a hatalmi ideológia Nagy Péter alatti újraértelmezését.

Az isteni jogalap mentén történő összehasonlítás révén Sashalmi mindenekelőtt arra mutat rá, hogy az uralkodói hatalom isteni eredetének túlhangsúlyozása – az

addigra itt nagyjából kialakult szerződéses gondolat, illetve a hivatal eszméje ellenében – a 15. század közepétől Nyugaton is jellemző volt. Az uralkodó hatalma szent, Istentől rendelt, öröklés útján száll át elsőszülött utódjára, az uralkodó csakis Istennek felelős, a törvények nem kötik – mindezen elgondolások révén a személy ebben az időszakban itt is mintegy elnyelte az uralkodói hivatalt. Viszont az sosem szorult teljesen háttérbe (a szerző e körben a koronázási eskü, a fundamentális törvények, az isteni jog, illetve a természetjog jelentőségére utal). Erre tekintettel pedig az 1648 és 1789 közötti időszakban Európában mégiscsak (és végérvényesen) elkülönült az uralkodó személye és az állam.

Sashalmi rávilágít arra is, hogy az orosz hatalomfelfogásban ezzel szemben nem a hatalom isteni eredete volt hangsúlyos, hanem annak cár- és istenközpontúsága; az uralkodó szinte maga az Isten, utóbbi pedig a kormányzásnak aktív résztvevője és alakítója. A társadalom itt sokkal inkább vallási, mintsem politikai közösségként fogható fel. Kiemeli, hogy Nagy Péter az államot (és egyéb nyugati fogalmakat) részben csak saját korlátlan hatalma további legitimációs forrásaként, aktív politika erőként fogta fel, nem tudva elvonatkoztatni a tulajdonosi szemlélettől, illetve az uralkodó saját érdekeitől. Kitekintő jelleggel utal Szperanszkij reformjaira és a dekabristáknak a fennálló hatalomértelmezést gyökeresen elutasító felfogására. Megállapítja azonban, hogy az orosz politikai gondolkodás elveire nem ezek a teóriák, hanem az autokrácia fő ideológusának, Feofan Prokopovicsnak az elmélete volt máig tartó hatással.

Feofan Prokopovicsnak kiemelkedő szerep jut a könyvben. Amellett, hogy Sashalmi művében gyakran hivatkozik rá, külön fejezetben tárgyalja állammal és hatalommal kapcsolatos gondolatait, munkásságában jelölve meg az orosz állam- és jogelmélet kezdeteit. Az elemzés során egy 1716-ban, illetve 1718-ban elhangzott szónoklat, az 1721-ben keletkezett *Egyházsabályzat*, illetve Prokopovicsnak a hatalom új ideológiájának megalapozása szempontjából leginkább fontos, 1722. évi műve, *Az uralkodó akaratainak joga állama örökösének meghatározására* című írás kapnak főszerepet.

Prokopovics jelentőségét a mű egyrészt abban látja, hogy új típusú gondolkodó volt: ideológus, aki a hatalom keletkezésének kérdését vetette fel, a válaszadás során pedig már nem csupán az isteni elrendelésre koncentrált, hanem olyan, Nyugatról átvett politikai fogalmakat is figyelembe vett – illetve bizonyos esetben oroszul először használt –, mint a szuverenitás, a társadalmi szerződés. Felvetette a közjó kérdését, értekezett a különböző államformákról (kormányzati formákról), foglalkozott a jog(ok) természetével. Az uralkodó morális személyisége helyett az örökletes monarchia eszméjét helyezte a politikai gondolkodás középpontjába. Sashalmi ugyanakkor rámutat arra, hogy elsősorban teológus és szerzetes volt, így államelmélete nem a filozófiai és jogi absztrakciókat helyezi előtérbe, sokkal inkább a Szentírás elveit. Hangsúlyozza: Prokopovics egyebek mellett aztal, hogy a kormányzati formákról való értekezés során – amelyek közül természetesen a monarchikust tekintet-

te orosz szempontból leginkább hasznosnak – bemutatta ezek létező fajtáit, sajátos módon járult hozzá a *goszudarsztvo* elszemélytelenedéséhez, az absztrakt államfogalom kialakulásához. (Hasonló hatása volt az uralkodó megjelölésére általa először használt, mindenfajta konnotációtól mentes *monarh* szónak.)

A könyv kiemeli, hogy a nyugati fogalmak átvételének célja nem csupán Nagy Péter új imázsának kialakítása, európai uralkodóként való elfogadtatása volt, hanem az autokráciának Európa előtt annak saját (jogi) eszközeivel történő igazolása. Ennek eredménye aztán, első látásra talán ellentmondásosnak tűnő módon, az egy személyi uralom további megerősítése lett. Cél volt továbbá a beszivárgó nyugati politikai elméletekkel (mint amilyen például a hierokratikus tan, illetve a szerződéses teóriákból eredeztethető ellenállási jog) szembeni, teoretikus alapon történő védekezés, illetve önigazolás.

Mint arra Sashalmi utal, a nyugati politikai fogalmak átvétele ennek megfelelően szelektív módon történt, emellett azok az orosz fogalmi rendszer, illetve gondolatosság „szövetében” átértelmeződtek, sajátos „nehézségi erő” révén a cári egyeduralmat még inkább elmélyítették, értelemszerűen differenciáltabb módon. Szemléletesen mutat rá erre a könyv az *otyecsesztvo* (haza) újonnan felbukkant fogalmának kapcsán, mely mint az uralkodótól független, absztrakt entitás, a lojalitás új tárgyává, adott esetben a hatalom kritikájának eszközévé válhatott (volna). Az *Otyec Otyecsesztva (pater patriae)* című Nagy Péter általi felvétele azonban mindezt relativizálta, sőt – a kifejezés egyházi gyökerei révén – az uralkodó ezáltal a „*püspökök püspökévé*” vált, a hierokratikus tanok esetleges hatásait ellensúlyozandó. Sashalmi kiemeli, hogy a nyugati hatások révén az uralkodói hatalom szakralizációja még jelentősebb lett.

Hasonló jelenségre mutat rá a szerző a természeti törvény/természetjog fogalmának alkalmazása, az államhatalom (uralkodói hatalom) ebből történő levezetése kapcsán. Kiemeli, hogy Prokopovics a természetjogot is Istenre, illetve a Szentírásra vezette vissza. Másrészt célja az volt, hogy ennek révén bizonyítsa az uralkodói hatalom szükségességét; a természetjog tehát nem a joguralmat volt hivatott biztosítani, nem jogokat garantált, pusztán az alattvalók engedelmisségének bizonyítékául szolgált. Sashalmi megállapítja, hogy mivel a természetjog ennek folytán „Istentől függött”, nem töltötte be azt a közvetítő szerepet, mint a jogok skolasztikus hierarchiájában. Nem is válhatott ekként a pozitív jog mércéjévé, ez utóbbi pedig ennek következtében elsődlegességre tett szert, az uralkodó eszközként alkalmazhatta azt a társadalmi viszonyok saját akaratainak megfelelő alakítására.

A szerződéses gondolat kapcsán hasonló torzulásra utal a mű, amennyiben kiemeli, hogy az ún. eredeti szerződéses teória átvétele során is azt hangsúlyozta Prokopovics, hogy a hatalom – legyen akár örökletes, akár választott monarchiáról szó – Istentől ered. Tehát annak szerződéses aktussal történő átruházása során sem a nép akarata tekinthető elsődlegesnek, az csupán az isteni akarat közvetítője, illetve megnyilvánulása. Ennek révén a szerződés nem hatálytalanítható, nem lehet az

ellenállás eszköze – mint Nyugaton –; hisz a nép azzal isteni inspirációra teremtett korlátlan hatalmat.

Amellett, hogy rámutat az idoneitás Prokopovics szempontjából történő megközelítésére – az 1722-es mű elsődleges célja a korlátlan uralkodói jogosultság bizonyítása volt az utódkijelölés terén! –, a mű viszonylag részletesen elemzi a szuverenitás orosz fogalmának általa történt átvételét, illetve annak értelmezését. Sashalmi kiemeli, hogy az ezzel kapcsolatos fejtegetésekben felbukkan mind Bodinre, mind Grotiusra történő hivatkozás, valamint a három hatalmi ág említése révén megtörténik a szuverenitás hatókörének ismertetése. Ám rámutat arra is, hogy ez esetben sem maga a szuverenitás, hanem az alattvalók erre vonatkoztatott engedelmessége volt a lényeg, másrészt jogi absztrakciók helyett itt is a Szentírás volt jellemző hivatkozási alap. A szuverenitás jegyeiről már nem is történik említés Prokopovicsnál, hisz célja a sem más hatalomnak, sem törvényeknek nem alávetett, független és felelősség nélküli (egyedül Istennek felelős, de felelősségre nem vonható!) uralkodói hatalom megkonstruálása volt. Ezt a hatalmat sem fundamentális törvények (koronázási eskü), sem természeti törvények nem kötik. Prokopovics a nyugati abszolutista elméleteket úgy vette át, hogy kiragadta azokat joguralmi kereteikből; az uralkodó nem állami intézmény, hanem a hatalom birtokosa – emeli ki Sashalmi. A patriarchalizmus, az uralkodónak a nyugati államelméletekben is felbukkanó atyai hatalma Oroszországban mélyen gyökerező realitássá vált.

A monográfia külön fejezetet szentel az orosz állam női allegóriájának, illetve az uralkodói hatalom alattvalók felé ceremóniák révén, valamint az ikonográfia eszközeivel történő reprezentálásának. (Miként arra Sashalmi rámutat, a jelenségre Richard S. Wortman a hatalom szcenáriói kifejezést alkalmazza). Ehelyütt is utalás történik az állam, illetve a szuverenitás mint absztrakt fogalmak megszemélyesítésének szükségességére. Több korabeli ábrázolás ismertetésére, helyenként elemzésére is sor kerül. A szerző utal az Európában szokásos, nőalakban történő, mitologikus jellegű ábrázolás oroszországi kezdeti hiányának okaira, illetve az utóbb bekövetke-

zett elterjedését determináló tényezőkre. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy már a Moszkvai Oroszországban felbukkant a cár és országa közti házasság mint jelkép. Azonban mindegyik nem a jogi-filozófiai fejtegetések, illetve a Nyugatra jellemző politikai teológia következtében került sor. Már a cári cím felvétele, illetve a koronázás ténye (*venscsanyije*

na carsztvo, Sashalmi hangsúlyozza a *venscsanyije* szó esküvő jelentését) mint reálpolitikai fejlemények okot adhattak olyan elképzelésre, hogy a cár Krisztus, országa pedig az ő menyasszonya. A *szmuta*, illetve az interregnum ideje alatt ez az elgondolás fokozható volt (magára hagyott ország mint özvegy képe). Előbbiek példaként történő illusztrálását követően a könyv utal a Péter korában bekövetkezett fordulatokra, amikor is az uralkodó és a *goszudarsztvo* közti megkülönböztetés révén előbbi szimbolika még inkább elmélyülhetett, illetve árnyaltabbá válhatott, valamint a képi ábrázolás által alakot ölthetett. Említés történik a női cárok időszakáról (1725–1796), ekkor a nőalak mint az

Nagy Péter

isten gondviselés megszemélyesítője, egyben mint az adott személy legitimációs eszköze szolgált. Utóbb pedig Oroszország állandó szimbólumává vált, egyben még inkább kidomborította, hogy az állam a *cár állama*, az uralkodó személye azt mint intézményt szinte elnyeli.

A *Kitekintés* című fejezet a jelenleg is hatályban lévő orosz alkotmány preambulumból, illetve törzsszövegéből említ néhány, a mű szempontjából is jelentős kifejezést. A *Rosszija* és a *goszudarsztvo* mellett ilyenek a *céloszty* (vagy *célosztnoszty*), illetve a *jegyinsztvo*, amelyek mint karizmatikus, transzcendens jelentést hordozó, tekintélyre utaló, kevésbé jogi, mint inkább kulturális jellegű fogalmak, az állam egységére, illetve jó állapotára utalnak. Érdekes, hogy Sashalmi itt emlékeztet arra: az orosz politikai kultúrában ezek záloga az erős egyszemélyi hatalom. Ennek fényében pedig figyelemre méltó, hogy a fogalmak mind az alkotmánynak az elnök jogköreit taglaló részében, mind pedig az elnöki eskü szövegében – a szuverenitással és a függetlenséggel együtt – felbukkannak. Nem beszélve Vlagyimir Putyin politikai retorikájáról.

Sashalmi Endre könyvének jelentősége nem csupán abban áll, hogy a címben szereplő problémát tömören és közérthetően, a források széles körére támaszkodva, mértékadó történeti és politikai filozófiai munkákra hivatkozva – nem mellőzve a kritikát – végzi el, a leginkább releváns fogalmakra és tényezőkre koncentrálna, az ezekkel kapcsolatos elemzéseket többszörösen egymásra vonatkoztatva. Jelentős azért is, mert mindezek révén választ ad arra a kérdésre, hogy az autokrácia mint hatalmi berendezkedés miért csak egy határig tette (és teszi) lehetővé a nyugat-európai politikai fogalmak kifejlődését, illetve intézmények átvételét, minek folytán

nem csupán Oroszország, de talán Közép-Kelet-Európa mint geopolitikai térség is valamiképp determinált az egyszemélyi hatalomra. Emellett, mivel abban az orosz politikai gondolkodás és nyelvezet elemzésére – a címben jelzett korszakhatárokon túlterjeszkedve – olyan időbeli szemszögből kerül sor, amelynek végső vizsgálódási pontját a jelen képezi, a művet szükségszerűen fémjelzi az orosz politikai kultúra, ennek napjainkig tartó áthagyományozódása révén a politikai tradíció, mindezek folytán pedig a mentalitás főbb jellegzetességeire történő kitekintés, az eredetileg deklarált célokra túlmutató kontextus.

Oroszország allegóriája (Philipp Veit festménye)

